

РАННИ ТЕОРИИ ЗА БИЗНЕС-ЦИКЪЛА И РОЛЯТА ИМ ЗА РАЗВИТИЕТО НА ИКОНОМИЧЕСКАТА НАУКА

Направен е кратък преглед на едни от най-значимите ранни теории за факторите, причиняващи цикличните колебания в икономиката. На базата на постановките на класическата икономическа школа и невъзможността ѝ да обясни съществуването на продължителните отклонения от пълната заетост и в частност на икономическите кризи са направени изводи относно ролята на ранните теории за развитието на икономическото знание. Като основен принос към развитието са очертани едни от най-важните въпроси, които и до момента определят търсенето на истината в икономическата наука: дали икономическата система е стабилна; дали не съществуват равновесни състояния, които съответстват на заетост, различна от пълната; как трябва да се третират екзогенните влияния и дали цикличните колебания са резултат от действието само на един фактор.¹

JEL: B1; E3; N1

Великата рецесия от 2009 г. – най-големият икономически спад от времената на Великата депресия (1929-1933 г.), е криза, която за разлика от почти всички кризи оттогава насам засяга целия свят и чиито негативни отражения все още се усещат силно. Пораженията, които тя нанася върху увереността в бъдещето, вероятно още дълго ще оказват възпиращо влияние върху готовността на бизнеса да инвестира и да създава стойност, както и върху тази на потребителите да извършват покупки.

Кризата довежда и до някои до голяма степен очаквани промени във фокуса на макроикономическата наука. През последните две десетилетия преди нейното настъпване усилията на изследователите в академичния свят и на икономистите в държавното управление са насочени основно към идентифицирането на нови възможности за икономически растеж. Явно или неявно цари увереност (или може би сляпо доверие) в „победата“ на икономическата политика над икономическия цикъл.² Поради тази причина интересът към материята на цикличните колебания е бил относително слаб.

* СУ „Св. Кл. Охридски“, Стопански факултет, k_ganev@feb.uni-sofia.bg

¹ Chief assistant professor Kaloyan Ganev, PhD. EARLY BUSINESS CYCLE THEORIES AND THEIR ROLE IN THE DEVELOPMENT OF ECONOMICS. *Summary*: This is a brief review of one of the most important theories about the factors causing cyclic fluctuations in economy. Starting from the postulates the classical economic school and its inability to explain the existence of prolonged deviations from full employment, and economic crises in particular, conclusions on the role of the early theories for the development of economic knowledge are drawn. A major contribution thereto are the presented key issues driving the search for the truth in economics until the present day: whether the economic system is stable; whether equilibria corresponding to employment levels different from full employment exist; how to treat the exogenous influences and whether the cyclic fluctuations result from one factor only.

² Stock and Watson (2002) наричат продължилия от средата на 80-те години на XX век процес на значително намаляване на амплитудата на бизнес-цикъла “Великата умереност”.

Също естествена в този контекст е и „смяната на модата“ в макроикономическата наука и практика.³ Въпреки че търсенето на възможности за дългосрочен растеж все още се отчита като важен проблем, значително по-голямо внимание се отделя на бизнес-цикъла и по-специално на излизането от кризата, т.е. на намирането на решения в краткосрочна перспектива.

Тук ще разгледаме едни от най-значимите изследвания на причините за кризите и цикличните колебания, които възникват още в зората на икономическата наука (само няколко десетилетия след публикуването на „Богатството на нациите“ на А. Смит). Прегледът включва теориите, появили се до началото на XX век, т.е. условно е възприето, че те съдържат изследванията допреди възникването и развитието на идеите за бизнес-цикъла на австрийската школа. Разглеждането на ранните теории за макроикономическите колебания,⁴ които попадат в този период, има за цел да припомни факти и идеи, които да спомогнат за по-информирано провеждане на дебата относно ролята на икономическата политика.

На първо място, в политиката често се забравя какви действия водят до дестабилизиране на икономиката, вследствие на което към решаването на проблемите се подхожда безотговорно, макар и с голям размах. Това обикновено е и резултат от непознаването на факторите, отговорни за колебанията, поради което се предприема въздействие върху погрешно избран елемент на икономическата система. На второ място, по „огледален“ начин в определени случаи се подценяват възможности на политиката, като бездействието на базата на задоволството, че пазарът сам ще реши своите проблеми, води до твърде неблагоприятни резултати за огромен брой хора. Не на последно място, погледът към „добре забравеното старо“, от една страна, дава възможност да се идентифицират интересни идеи, които по една или друга причина са (незаслужено) пренебрегвани, а от друга, позволява критичен поглед относно точността и пълнотата на съвременните виждания за проблема и причините за неговата поява.

За по-голяма пълнота на изложението и поставяне на база за сравнение в началото е направен преглед на основните постулати на класическата икономическа теория и връзката им с обясненията за макроикономическите колебания. На следващо място е представена кратка ретроспекция на някои от първите кризи на капитализма като явления, обусловили появата на алтернативите на класическите виждания за равновесието. След това са разгледани едни от най-значимите ранни теории за кризите и цикличността в икономиката: теориите за свръхпроизводството; слънчевите петна и бизнес-цикъла; поведенческата теория на В. Парето; прекомерните инвестиции и бизнес-циклите; ранните монетар-

³ Blanchard (2008) съдържа обстойно разглеждане на това явление в исторически план.

⁴ В съвременната литература терминът се е превърнал в директен синоним на „бизнес-цикъл“, тъй като се смята, че краткосрочните спадове и нараствания на икономиката не са нито напълно регулярни, нито симетрични, нито с постоянна амплитуда.

ни теории за цикъла. Накрая са очертани и най-важните въпроси, до които водят тези теории – въпросите, които определят развитието на икономическата наука и до днес.

Класическа школа и бизнес-цикъл

Тази школа обхваща доминиращите икономически теории в постфеодалното ранноиндустриално (т.е. след индустриалната революция) общество на Запада, като най-общо казано, засяга същия период, за който се отнася и разглеждането на теориите за цикличността. Развитието на идеите ѝ се свързва с трудовете на А. Смит, Д. Рикардо, Ж. Б. Сей, Дж. Ст. Мил, А. Маршал, Л. Валрас и др. Това уточнение се налага от факта, че терминът „класическа школа“ е създаден от Дж. М. Кейнс – той е използван в задочния спор, който води с А. Пигу в своята „Обща теория на заетостта, лихвата и парите“. Съдържанието, което Кейнс влага в него, обаче е твърде ограничено и не отразява в пълнота идеите на класическата школа. Поради тази причина тук изрично е възприето виждането, че терминът трябва да се разглежда независимо от смисъла, вложен от Кейнс.

Възгледите на класическата икономическа школа по отношение на макроикономическите колебания са следните: При допускания за съвършена конкуренция, гъвкави цени и заплати и липса на т. нар. парична илюзия⁵ „невидимата ръка“ на пазара и оптималното поведение на (представителните) икономически агенти – домакинства и фирми, почти мигновено и безпроблемно връщат икономическата система в равновесие, ако нещо я е отклонило от него. С други думи, равновесието в икономическата система е практически ненарушимо, ако се изключат моментните девиации.

В класическия модел на икономиката, пак поради описаните предположения, използваните в производството количества от производствените фактори не се влияят от промените в ценовото равнище (инфлацията). От това следва, че и самото производство не е подвластно на ценовите изменения, в резултат от което кривата на предлагане е съвършено нееластична и еднозначно определя единственото възможно равновесно състояние на икономиката, което съответства освен това на пълната заетост. Ако поради някаква причина (например промяна в производителността или природен катаклизъм) съвкупното предлагане се промени, то от това следват перманентни, а не циклични промени в равнището на производство.

Търсенето от своя страна се свързва с т. нар. количествено уравнение на парите:

$$MV = PQ,$$

като промени в количеството пари (M) и скоростта на парично обръщение

⁵ Свързва се със склонността на икономическите агенти да вземат решения на базата на номинални величини, докато реалните са пренебрегвани. Така те са заблудени от процеса на инфлация и приписват на парите покупателна сила, която всъщност в действителност не притежават.

(V) водят до изменения единствено в ценовото равнище (P), но не и в равнището на реално производство (Q). Казано по друг начин, ако за измерител на съвкупното производство се използва БВП, то тези движения пораждат изменения единствено в номиналния, но не и в реалния БВП.

От направеното дотук кратко описание на теорията следва, че теоретично макроикономическите циклични колебания, каквито се наблюдават в световната стопанска история, не би трябвало да съществуват. Единствените възможни обяснения за периодичните спадове и нараствания на производството според този вид учения могат да се търсят или в нарушаване на някое от предположенията, върху които е изградена теорията, или в нестабилност на предлагането (каквото е обяснението например на школата на реалните бизнес-цикли). Основните слабости от гледна точка на приложимостта на теорията са :

- Да се твърди, че липсата на съвършена конкуренция е причината за колебанията, би означавало да се използва като обяснение тривиален факт, наличен във всеки един момент, тъй като съвършената конкуренция е по-скоро фикция (идеализирано състояние), оттам и изключение, а не правило. Това означава да се приеме, че циклите са просто присъща характеристика на винаги несъвършеното състояние на икономиката. От такова твърдение ползата не е особено голяма.

- Подобно е състоянието относно предположенията за оптимално поведение и парична илюзия, които са силно свързани с психологията, а оттам и трудно подлежат на емпирична проверка.

- По отношение на предположението за „представителен“ икономически агент нещата също са доста неясни, тъй като най-малкото е трудно да се приеме, че дори поведението на отделните хора да се доближава до голяма степен до някакъв среден случай, то различията (т.е. хетерогенността, която очевидно е налице) нямат никакво значение за крайния икономически резултат.⁶

- За нестабилност на предлагането като фактор за цикличността също е неуместно да се твърди, тъй като състоянието на факторите на производство, веднъж налични, остава непроменено достатъчно дълъг период (освен в случаите на катаклизми или умишлени човешки действия, водещи до унищожаване на производствени фактори), което се потвърждава и от статистическите данни.

- Следвайки логиката на класическата икономическа рамка, се стига и до отричане на ролята на макроикономическата политика по отношение на стабилизацията. Единствено в случая на неизпълнени предположения за гъвкавост на заплатите и цените държавата може да се намеси със свои дейст-

⁶ Интересен коментар по въпроса може да бъде намерен например в Solow (2010). Солоу изрично подчертава, че това е един от основните недостатъци и на съвременната макроикономическа теория, който е съчетан освен това с игнорирането на взаимодействието и стратегическото поведение на отделните индивиди.

вия, които да премахнат факторите, пречателни за свободното движение на тези две икономически променливи.

От казаното дотук следва, че класическата школа не успява да даде практически значимо обяснение на феномена „бизнес-цикъл“ и наблюдаваните икономически кризи.

Кратка ретроспекция на някои по-големи кризи в края на XVIII и началото на XIX век

Икономическата история на света през последните два века достатъчно добре показва, че допускането за ненарушимо равновесие в икономиката и гарантирана пълна заетост не съответства на фактите. Ясно свидетелство за това са икономическите кризи, в които периодично изпадат държавите, в т.ч. и най-големите, като липсата на гъвкавост на заплатите и цените по никакъв начин не може да се приеме за основната причина. Кратката хронология, която следва, е достатъчно показателна в това отношение.

През 1792 г. в САЩ избухва финансова криза, в която основна роля играе наскоро създадената Bank of the United States. Банката има огромно влияние върху икономиката на страната, тъй като пазарната ѝ капитализация надхвърля сборната капитализация на всички останали американски банки. Тя предприема спекулативно увеличаване на кредитирането (неконтролирана емисия на банкноти и други ценни книжа), за да задоволи опитите на група банкери да повишат цената на държавния дълг. След изпадането на последните в неплатежоспособност цените на ценните книжа се понижават драстично. Същевременно банката ограничава кредитирането, което допълнително задълбочава проблема (вж. по-подробно Cowen, 2000). При реалната опасност от пълен срив на американския фондов пазар и непредвидимите последици за икономиката А. Хамилтън, по това време секретар за държавното съкровище (т.е. финансов министър), инициира редица мерки. Те включват операции на открития пазар, с чиято помощ влиянието на финансовата криза е ограничено и американската икономика се разминава с евентуална рецесия или дори депресия, макар че се унищожават спестяванията на много хора. Кризата е един от първите примери за наличието на невъзможност за саморегулиране от страна на пазарите, а оттам и на цялата икономика.

Само няколко години по-късно, през 1797 г. отново настъпва финансова паника, този път едновременно в САЩ и Великобритания. Отново причината са спекулативни инвестиции, този път в земя, които придобиват характера на „балон“. Ефектите от спукването му са допълнително утежнени от решението на Bank of England от 27 февруари с.г. да спре изплащането на съдържанието в злато на притежателите на банкноти (Chew, 2005). Това нанася огромни щети на трансатлантическата търговия, в резултат от което банкрутират много компании, които зависят пряко от нея, а впоследствие ефектите се пренасят и в общоикономически план. Следва рецесия в северните американски щати, която продължава приблизително три години.

Кризата от 1819 г. е още по-сериозен сигнал за рисковете, които произтичат от сляпата вяра в „невидимата ръка“ и липсата на регулации по отношение на някои стопански дейности – в случая емитирането на пари в САЩ. Въпреки че следва почти непосредствено след приключването на Втората война за независимост (1812 г.), причините за възникването ѝ са изцяло икономически и не произтичат нито от военни действия, нито от природни катаклизми и други подобни екзогенни фактори. Отново ключова роля имат спекулативните инвестиции в земя, които получават силен импулс вследствие на безконтролното емитиране на книжни пари от банките в страната. Този път в центъра на събитията е The Second Bank of the United States, доколкото невъзможността ѝ да изплати съдържанието на представените банкноти в ценни метали предизвиква паника. Следва рязко свиване на количеството пари в банковата система, силна дефлация и тежка депресия.⁷

Сривът на фондовите пазари от 1825 г. във Великобритания е следствие от продължителния икономически бум след края на Наполеоновите войни (1803-1815 г.), който се свързва със значителен приток на злато по време на войните и съответното бурно развитие на банковата индустрия и кредитирането. Инвестициите нарастват главоломно, в т.ч. и спекулативните – голяма част от тях са насочени към активи в Латинска Америка. Развитието на процеса отново е тип „балон“ (цената на активите е значително по-голяма от фундаменталната им стойност). Поради липсата на достатъчно информация и възможности за бърза комуникация спекулативният характер на инвестирането води до абсурди, например емитирането на държавен дълг от несъществуваща, измислена държава в Централна Америка с името Пояис (Neal, 1998, р. 63).⁸ Резултатът от спукването на балона е трагичен – вълна от банкови фалити (над 70), последвана от масови фалити на търговски и други компании, силна рецесия и голяма безработица.⁹ По механизма на заразата кризата се разпространява и в други страни в Европа и Латинска Америка. Ролята на банките, вкл. и на Bank of England, се оценява като силно негативна (въпреки опита на последната да действа като кредитор от последна инстанция след определен момент) по отношение както на генерирането на предпоставките за кризата, така и на утежняване на негативните последици след фактическото ѝ настъпване - от една страна, изключително хлабавата политика по отношение на нараства-

⁷ Rothbard (2010 [1962], р. 1-24) разглежда подробно причините за възникването и развитието на кризата от гледна точка на САЩ. Според него тази криза е първата, която носи белезите на съвременните рецесии и депресии (р. ii). От фактологическа гледна точка обаче трябва да се има предвид, че депресията започва още около 1815 г., но се определя като „мека“, докато паниката от 1819 г. я прави силно изострена.

⁸ Същата статия съдържа подробно описание на предисторията и развитието на цялата криза от 1825 г.

⁹ В интерес на точността вероятно отново под влиянието на класическите учения за съществуване на безработица се споменава, при това имплицитно, едва през 1880 г. при преброяването на населението в САЩ (вж. по-подробно Card, 2011).

нето на кредитирането и липсата на адекватен надзор върху качеството на активите, както и безконтролно емитиране на банкноти, а от друга, силно дефлационната политика след срива на пазарите. Кризата от 1825 г. често се смята и за начало на летоброенето на бизнес-циклите.

Финансовата криза от 1837 г. е подобна като логика на развитие на тази от 1825 г., въпреки че се случва в САЩ. Отново е налице безконтролно емитиране на хартиени пари при слабо регулиран банков сектор и след това рязко преминаване към обезпечени с ценни метали пари, както и спекулативно инвестиране (в земя), генериране на „балон“ и т.н. Икономическата рецесия, която следва, продължава до 1844 г., съчетана със спадове в ценовото равнище (вж. по-подробно Rousseau, 2002).

Списъкът с подобни епизоди на икономическо развитие може да бъде продължен,¹⁰ но не това е целта на изложението, а посоченото дотук е достатъчно да покаже, че има и състояния, различни от ненарушимия баланс, описван от класиците. Ето защо обясненията за кризите (оттам за цикличността), въпреки че следват различна логика, са обединени от разбирането, че равновесието в икономиката може да бъде нарушено, поне за определен период (достатъчно дълъг, за да опровергае идеята за бързо и безпроблемно изравняване на търсенето и предлагането), в резултат от което е възможно производството да се отклонява от състоянието, съответстващо на пълна заетост.

Ранни теории за цикъла

В изложението дотук отъждествяването на цикличността и появата на кризите е извършено по-скоро неявно, поради което е необходимо да се направи ясно уточнение при какви ограничения е възможно то.

При създаването на първите теории, които са обект на разглеждане тук, все още липсва достатъчно дълга историография, както и събрана фактология за универсалност на явленията в световен план, за да може да се говори за ясно изразена повторяемост на явленията. От такава гледна точка тези теории би трябвало да се наричат по-скоро „теории за кризите“. Доколкото обаче на авторите им вече е било известно, че всяка криза има начало и край, т.е. периодите на икономически сътресения и евентуален спад на производството биват последвани от периоди на възстановяване и растеж, и доколкото кризите са елемент от същия процес (на цикличност), не би трябвало да се прави твърдо разграничение в това отношение. Ето защо тук те също са наричани „теории за цикъла“.

Теориите, които са разгледани, са групирани в следните категории: теории за свръхпроизводството, теории за слънчевите петна, поведенчески теории, теории за прекомерните инвестиции и ранни монетарни теории.

¹⁰ Например 1857 г. (САЩ), 1873 г. (САЩ и Европа), 1873-1879 г. (САЩ), 1882-1885 г. (САЩ), 1890 г. (Великобритания), 1893 г. (САЩ) и т. н., като се стигне чак до Великата депресия.

Теории за свръхпроизводството

Един от първите автори, който пише по проблематиката, е С. дьо Сисмонди (de Sismondi, 1827 [1819]). Теорията му е изявен пример за хетеродоксално виждане относно икономиката и характера на нейното равновесно състояние. Дьо Сисмонди смята не само че са възможни периоди на отклонение от състоянието на пълна заетост, но и че тези отклонения се дължат на реализацията на свръхпроизводство. Последното се появява като резултат от хаотичния стремеж на капиталистите към създаване и размяна на все повече продукти. Разбира се, ако потреблението се развива със същите темпове като производството (т.е. ако е в сила законът на Сей), тогава свръхпроизводство не би съществувало. Поради тази причина теориите за свръхпроизводството могат да се разглеждат и като теории за недостатъчното потребление. Според дьо Сисмонди недостатъчното потребление възниква в резултат от антисоциалния начин на производство и организация на държавата. При появата на свръхпроизводство нереализираната продукция е загуба за капиталистите. За да минимизират загубите си, те реагират посредством намаляване на разходите си, в т.ч. и на тези за труд, оттам и на производството, а това предизвиква безработица, съответно отклонение от пълната заетост.

Сходни са вижданията и на Р. Оуен (Owen, 1817). В своите наблюдения върху производството във Великобритания след около четвърт век войни той достига до извода, че войните са стимул за икономиката, който води до пълна заетост, но след приключването им се появява криза на търсенето. Това от своя страна поражда спад в заетостта, а оттам и намаляване на заплащането и доходите. Оуен прави още едно интересно наблюдение – развитието на методите за производство (технологиите¹¹) води до повишаване на производителността на труда, вследствие на което едно и също количество продукция може да се създаде с далеч по-малко работници. Това предполага рискове от невъзможност да се осигури заетост на цялото население, желаещо да работи, при което се появява излишък от предлагане на труд. Така автоматично се достига до извода, че пълна заетост не може да бъде постигната. При Оуен обаче, въпреки че обяснението за възникване на кризи може да се приеме, допускането за технологичното развитие и съответстващият му извод за непрекъснато увеличаване на свръхпредлагането на труд не са достатъчни, за да оформят завършена теория за цикличното редуване на спадове и възходи в икономиката.

Теоретичната рамка на Т. Малтус (вж. Malthus, 1798; 1827; 1836) относно цикличния характер на икономическото развитие се свързва с неговите добре известни идеи за ограничеността на средствата за производство, които пък ограничават самото производство. При тези ограничения изпреварващият растеж на населението би довел до всеобщ недостиг и бедност. Същевре-

¹¹ Терминът, който той използва, е „механизъм“ (в смисъл на механизация).

менно Малтус допуска, че при увеличаване на бедността растежът на населението също би трябвало да отслабне. Това може да създаде предпоставки за повишаване на ефективността на производството, като е възможно да се стигне и до свръхпроизводство. Последното би стимулирало отново раждаемостта, с което процесът започва да се повтаря. Накратко, допускането за цикличност в динамиката на населението води до цикличност и в производството. Трябва да се отбележи все пак, че в тази схема динамиката на населението не е екзогенен фактор – тя определя динамиката на производството, но и самата тя зависи от нея, т.е. налице е двустранна зависимост.

Трудовете на К. Маркс също съдържат множество елементи, които имат за цел да дадат обяснение за периодичното възникване на кризи в капиталистическото производство. Най-често срещаното, но недостатъчно задълбочено описание на тези елементи, се свежда до твърдението, че причината е в самия характер на производството, който Маркс определя като стихийен, анархистичен и съдържащ вродени противоречия. Такъв тип твърдения действително присъстват при Маркс, например: „...Противоречията, присъщи на динамиката на капиталистическите общества, се проявяват [...] най-силно посредством измененията в периодичната цикличност, присъща на съвременното производство, като накрая се увенчават с всеобща криза...“ (Marx, 1967, p. 20). Тези твърдения обаче не разкриват механизмите, които той смята за движещи сили на целия процес и които могат да бъдат обобщени по следния начин: Подобно на предшестващите го автори със сходни виждания (в т.ч. дьо Сисмонди), Маркс се противопоставя на идеите, върху които е изграден законът на Сей. Според него класическата школа допуска сериозна грешка, приравнявайки капиталистическия начин на производство (с основна цел пазарни продажби) с обикновеното стоково производство, характерно за по-ранните общества (предназначено преди всичко за собствено потребление). Тази грешка произтича от неразбирането на ролята на парите, които за класиците са само „було“ върху процесите, без да оказват каквото и да е влияние върху тях.

В част от своите теории К. Маркс обяснява възникването на кризите с наличието на свръхпроизводство, съответно недостатъчно потребление. Последното, въпреки че нараства във фазата на икономическа експанзия до самия връх на икономическия цикъл, изостава от увеличаването на съвкупния доход (така относителният потенциал за потребление намалява), с което в крайна сметка подронва инвестиционната дейност (тъй като печалбите се понижават) и предизвиква последващия спад в икономическата активност. Обратно, във фазата на рецесия потреблението спада с по-бавен темп в сравнение с общия доход, неговият относителен дял се повишава и това стимулира инвестиционната дейност. Последният елемент е новост при Маркс в сравнение с по-ранните теории за недостатъчното потребление, които добре развиват причините за кризите, но са твърде неясни по отношение на обяснението за обръщането на цикъла и започването на фазата на възстановяване.

При Маркс има и някои елементи на обяснение на кризите, които могат да бъдат свързани с теориите за свръхинвестициите (те са разгледани по-нататък), поради което някои автори определят вижданията му като дуалистични (вж. например Sherman, 1967). Според него освен недостатъчното увеличаване на потреблението по време на експанзията има и други фактори, водещи до спад на печалбата. Например при бързото нарастване на производството се повишава и самата цена на инвестициите (т.е. поскъпват капиталовложенията), което постепенно прави губещи проекти, които първоначално са изглеждали печеливши.¹²

Независимо от по-комплексния характер на Марксовите виждания за причините за възникването на кризите и по-развитите обяснения за преминаването от тях във фаза на възстановяване повечето автори, изследвали в дълбочина неговите трудове, са на мнение, че при Маркс не съществува систематизирана и завършена теория на икономическия цикъл.¹³ Този извод следва, на първо място, от факта, че обясненията са разпръснати в много трудове, но в никой от тях този проблем не е водещ. Присъствието на множество възможни причини за кризите, посочени по-горе, е значително посилен аргумент – те показват, че въпреки всичко Маркс не идентифицира водещ фактор, който да бъде определен като изначална причина, пораждаща колебанията в производството.¹⁴

Слънчеви петна и бизнес-цикъл

Тази група теории се свързва преди всичко с У. С. Джевънс (вж. Jevons, 1878a и 1878b). В поредица от изследвания той извършва корелационен анализ и въз основа на резултатите от него стига до заключението, че циклите на слънчевата активност са причината за наличие на цикли в селскостопанското производство (връзката е косвена – през цените). Те от своя страна причиняват съответните колебания и в общоикономически план (посредством връзките на земеделието с останалите сектори и отрасли на икономиката). Резултатите от изследванията са оспорени още от неговите съвременници,

¹² Освен това Toporowski (2010) твърди, че Маркс едновременно отхвърля и приема елементи на теория, обясняваща цикъла с динамиката на паричната маса като първопричина – това, което правят ранните монетарни теории.

¹³ Това мнение се поддържа от Шърман (Sherman, 1967, p. 497). П. Суизи обяснява липсата на единна завършена теория с факта, че кризите са „изключително сложни явления“ (Sweezy, 1946, p. 133), както и с факта, че Маркс не е успял да завърши своите теории за конкуренцията и кредита, а това евентуално би му позволило да изгради пълна теория за кризите (пак там, с. 134).

¹⁴ Подобно твърдение се подкрепя от класификацията на интерпретациите на Маркс, направена от Мандел, който се смята за един от най-големите познавачи на марксистката теория. Според него само част от авторите, изследвали Маркс, определят теорията му като „монокаузална“ (т.е. съдържаща единствена причина за цикъла), докато други, в т.ч. и самият Мандел, са на точно противоположното мнение. Първото изречение в статията на Мандел обаче е: „Маркс не написа систематична трактовка на капиталистическите кризи“ (Mandel, 2003, p. 1).

особено след като става ясно, че продължителността на циклите на слънчевата активност е 11 години, докато при Джевънс се получава отклонение надолу с около половин година.

Независимо от това синът му Х. С. Джевънс продължава работата на своя баща в опит да покаже неговата правота (вж. Jevons, 1910). Той отрича повечето критики към заключенията на баща си, като отбелязва, че макар слънчевата активност да не е единственият фактор, определящ колебанията в икономиката, тя все пак трябва да се отчита като фактор за динамиката на производството.¹⁵

Поведенческа теория на В. Парето

Основна движеща сила в теорията за колебанията на Парето са предпочитанията на икономическите агенти (Pareto, 1963 [1916]). Това е очаквано, доколкото е известен големият му принос към развитието на теорията за полезността.

Поведението на агентите се задвижва от два взаимно противоречащи си мотива:

- да потребяват, за да максимизират полезността си в настоящето;
- да спестяват, за да си гарантират определено количество потребление, съответно полезност, и в бъдещето.

Всеки един от двата мотива преобладава за част от времето, докато бъде изместен от другия. Това редуване води до вълнообразно движение в потреблението, което от своя страна определя цикличността в производството.

Кой фактор ще доминира в даден момент се определя до голяма степен от политическите и социалните явления. Това може, от една страна, да се интерпретира като нерегулярен, случаен източник на колебания, но от друга, да се разглежда като възможност за търсене на пряка връзка с политическия цикъл в дадена страна като определящ фактор на икономическия цикъл.

Прекомерни инвестиции и бизнес-цикли

М. Туган-Барановски е един от първите, които отричат свръхпроизводството/недостатъчното потребление като основен фактор за цикличните колебания в икономиката (Туган-Барановский, 1900 [1894]). Според него те възникват в резултат от периодичното наличие на епизоди на свръхинвестиране. В по-общ смисъл идеята на Туган-Барановски е, че динамиката на производството на капиталови стоки (инвестициите) се характеризира със значително по-големи амплитуди от тази на другите стоки (имат се предвид предимно потребителските стоки). Важен момент, който Туган-Барановски отчита, е, че процесът на свръхинвестиране не е равномерно разпределен върху всички отрасли на икономиката, а е концентриран само в някои от тях, което само по себе си,

¹⁵ Допълнителни разширения на теорията за влиянието на слънчевата активност са направени и от Moore (1914).

от една страна, води до нарушаване на общото равновесие и пълната заетост, а от друга, се свързва с технологичния прогрес, който пък е двигател на дългосрочния икономически растеж. Последното е един от първите примери, че при разглеждането на колебанията на съвкупната икономика не бива нито за момент да се забравя, че паралелно с тях могат се случват и промени в дългосрочното равновесие.

Сходни са идеите на В. Зомбарт (Sombart, 1919). При него обаче няма твърдо разграничаване от теориите за свръхпроизводството – то все пак е възможно, но само за отделни отрасли на икономиката. Като причина за появата му той посочва несъразмерно големи инвестиции в съответните производства. В резултат от това същите тези отрасли се развиват значително по-бързо от останалите. При Зомбарт са възможни два вида кризи – на продажбите и на капитала, като типът на кризата зависи от степента на развитие на производството. Първият тип възниква вследствие на недостатъчно търсене на продукцията на съответния бързо нараснал отрасъл, а вторият – от проблемите на цялата икономика (в това отношение Зомбарт не е много ясен). При Зомбарт за пръв път фигурата на предприемача е основна движеща сила на икономическата динамика – идея, развита по-късно в пълния ѝ блясък от Й. Шумпетер.

А. Шпитхоф (Spiethoff, 1953 [1925]) също смята инвестициите за най-важния фактор, определящ колебанията в съвкупното производство. Според него обаче те възникват вследствие на появата на нововъведения (и тук аналогията с по-късно възникналата теория на Шумпетер е пряка). Свръхинвестициите са всъщност свръхпроизводство на капитал, което изисква наемането на трудови ресурси в количество, надхвърлящо пълната заетост. Последното води до бърз растеж на заплатите, оттам и на разходите за труд. Естествената последица е покачване на ценовото равнище. Според Шпитхоф по време на рецесия спестяванията са по-големи от инвестициите и именно това превишение се оказва необходимата съставка, която да захрани следващия бум. Когато то се изчерпи, тогава се достига върхът в цикъла, след което следва спад в посока нова рецесия/депресия. Все пак достатъчното условие за преминаването от рецесия към възход остават технологичните нововъведения.

Ранни монетарни теории за цикъла

Тези теории възникват във време, в което действа златният стандарт. Тъй като основно развитието на дадена страна се обяснява с притока или отлива на злато (което пък е свързано с излишъци или дефицити във външната търговия на съответната държава), последното е използвано от някои тогавашни икономисти и като пряко обяснение на макроикономическите колебания. Връзката с динамиката на търговския баланс от своя страна дава и наименованието на тези колебания по онова време – „търговски цикли”, понятие, заменено по-късно с познатото в нашето съвремие „бизнес-цикли”.

Едно от първите обяснения на цикличността в икономиката може да бъде открито при К. Виксел (Wicksell, 1936 [1898]; 1953 [1907]). Той се противопоставя на идеята за свръхпроизводството и недостатъчното потребление като първопричина за възникването на макроикономическите колебания. Според него не може да се говори за детерминирана и неизменна периодичност в колебанията, както например се получава в резултатите на Джевънс. Нещо повече, допуска се, че колебанията могат да възникват и случайно, т.е. по този начин се отрича напълно цикличността в прекия смисъл на думата. Общото определение на Виксел за макроикономическите колебания е следното: *„...Външни обстоятелства, свързани със самия живот... и отчасти [...] вътрешната структура на икономиката, разгледана от материална и психологическа гледна точка, а именно периодът, необходим за завършване на големи икономически начинания, както и времето, което трябва да измине, преди общото оптимистично настроение на пазара да се превърне в песимистично, и обратно...”* (Wicksell (1953 [1907]), p. 224).

В тази дефиниция могат да бъдат открити ключови елементи на редица по-късни теории. Например в нея присъстват вълните на оптимизъм и песимизъм на Кейнс, както и времето за завършване на големи инвестиции, което е основен елемент в теорията за реалните бизнес-цикли. Сред „обстоятелствата”, определящи колебанията, Виксел посочва демографската динамика, която не съвпада с динамиката на производството. Важна роля имат и технологичните изменения. Той отбелязва правилно, че само една стационарна икономика не би била подложена на колебания в динамиката на производството.

Ключовият фактор – началният импулс, който нарушава равновесието, обаче е лихвеният процент. Виксел дефинира понятието за т. нар. естествен лихвен процент (този, който съответства на производството при пълна заетост), като всяко отклонение на фактическия лихвен процент от естественото равнище предизвиква отклоняване на производството от равновесната му траектория (съответно по-висок лихвен процент води до рецесия, а по-нисък – до прекомерна експанзия). Неравновесието между фактическия и естествения лихвен процент според него е и главният фактор, който причинява ускоряването или забавянето на инфлационния темп.

От тази теория обаче може само косвено да бъде изведена идеята за първостепенна роля на количеството пари, тъй като лихвеният процент, бидейки цена на парите, е резултат от взаимодействието на силите на търсенето и предлагането на паричния пазар. В явен вид това е направено при Р. Хотри (Hawtrey, 1913; 1919; 1928) – един от последователите на Виксел. Хотри твърди, че колебанията на икономиката се причиняват от промени в паричното предлагане, които възникват в резултат от цикли в търговията, свързани с появата на търговски излишъци или търговски дефицити. При търговски излишък количеството пари в икономиката се увеличава, като банките започват да отпускат повече кредити, вследствие на което нарастват

инвестициите, а оттам и производството. Обратното се случва при търговски дефицит. Повторението на възход и спад на икономиката следва от факта, че всяко предлагане генерира свое търсене (в това отношение Хотри следва закона на Сей) – например увеличеното производство означава по-големи доходи, които от своя страна предполагат увеличаване на вноса, оттам и влошаване на баланса на търговията, което пък води до намаляване на парите в икономиката.

Роля на ранните теории за цикъла в развитието на икономическата наука

От направеното изложение на избраните исторически сведения и ранни теории за цикъла става ясно, че в икономическата реалност съществуват факти, които класическата икономическа теория или несъзнателно пропуска да отбележи, или умишлено negliжира, уповавайки се безрезервно на свойството на пазарите сами и мигновено да елиминират неравновесията.

Донякъде това може да бъде оправдано, тъй като през този период икономическата наука, от една страна, е твърде млада, а от друга, натрупването на исторически факти в областта на икономическото развитие е недостатъчно, за да се формират изводи за устойчива повторяемост. Независимо от това изводът, който се налага, е, че класическият модел на икономиката представлява крайно идеализирано състояние, което може да служи като отправна точка за анализ (ако се приеме идеята за равновесие и стремеж на икономическата система към него), но не се вписва само по себе си в реалностите, които по правило се отъждествяват с отклонения от това състояние.

Наличието на редуващи се периоди на кризи и просперитет изисква допълнително обяснение, което да включва идентифицирането на комплекс от условия, предизвикващи тази цикличност и водещи до липсата на автоматично и мигновено връщане към равновесието. Появата на първите теории за цикъла са опити именно в тази посока. Въпреки своята нееднородност (в някои отношения и наивност) те успяват да очертаят кръга на основните фактори, сред които трябва да се търсят причините за цикличността в икономическата динамика. Тези фактори включват както екзогенни, външни за икономическата система елементи (като влиянието на природните явления, войните и др.), така и съзнателни човешки действия, насочени към управлението на процеси и елементи от икономическата система (свърхинвестиции, свърхпроизводство, недостатъчно потребление, емитиране на пари и др.). В известен смисъл по-късните теории за цикличността не идентифицират фундаментално нови причини, а допринасят за обяснението им посредством използването на по-развит инструментариум за анализ и внасяне на по-голяма систематичност и детайлност в теоретичен и емпиричен план.

Това, с което ранните теории за цикъла допринасят преди всичко за развитието на икономическата наука обаче, са въпросите, които те явно или неявно задават, поставяйки под съмнение непогрешимостта на класическата

икономическа наука. Първият основен въпрос, който възниква, е дали икономическата система е стабилна. Този въпрос има две основни измерения – първо, дали съществува равновесно състояние и второ, ако то съществува, дали е налице вроден стремеж на системата към възстановяването му, след като нещо я отклони от него. Отговорът се е оформил от историческите факти – всяка криза има своето начало и край, същото важи и за икономическия възход. Липсата на устойчиво равновесие би означавала възможността икономиката да се характеризира с безкрайно продължаващ растеж или безкрайно продължаващ спад. Поради тази причина в съвременното почти не се срещат теории, които да изключват възможността за поне едно равновесно състояние на икономическата система. Във връзка със стремежа за връщане към равновесието (който може да се приеме за значително по-маловажен от съществуването на равновесието) има както обяснения, описващи механизми, които го осигуряват, така и такива, представящи циклична динамика около равновесието без възможност самото то да бъде постигнато (например в т. нар. теорема на паяжината при допускане за равни по абсолютна стойност еластичности на търсенето и предлагането - вж. Ezekiel, 1938). Някои от цитираните теории в това отношение не противоречи на идеята за съществуването на равновесието – единствено се търси възможност да се покаже, че неговото постигане отнема по-продължителен период, като същевременно се посочват причините за тази продължителност.

Докато класическата теория допуска наличието на единствено равновесие, определено от положението на свършено нееластичната крива на предлагането, то ранните теории за цикъла дават поле за размисления дали няма и други равновесни състояния (при това стабилни), които съответстват на заетост, различна от пълната. Аргумент, заслужаващ сериозно внимание в това отношение, е продължителната липса на възстановяване след икономически спад, което предполага различна форма на кривата на предлагане, съответно важна роля на търсенето в определянето на равновесието.

Теории като тази на Джевънс и Мур поставят въпроса как трябва да се третират екзогенните влияния върху икономическата система – дали да се моделират единствено като шокове, или да се търси начин тяхната връзка с икономическата система да се постави в ясни теоретични рамки. Тъй като в групата на екзогенните влияния принципно могат да попаднат и процеси, които са обект на други науки, това до голяма степен би предопределило и мултидисциплинарния характер на съответните теории.

Може би най-важният въпрос, който се оформя след съвместното разглеждане на множество теории, е дали цикличните колебания в икономическата система са резултат от действието само на един фактор. Всяка от тези теории се фокусира върху само един фактор, при което остава впечатлението, че отрича възможността и други фактори да имат влияние. Тук трябва да се има предвид, че всяка от тези теории е създадена в определен контекст, дори по определен повод (извадка от исторически данни), за дадена

страна. Малко или много крайните изводи са повлияни от конкретните обстоятелства, поради същите причини другите възможни обяснения остават на заден план или са изцяло пренебрегнати.

От гледна точка на знанието, с което разполага икономическата наука днес, е най-правилно да се приеме, че цикличните колебания се причиняват от комплекс от фактори, като при някои условия доминират един или няколко фактора, а при други те отстъпват мястото си на първостепенни определители. Този въпрос обаче продължава да бъде с нееднозначен отговор, като различните теоретични течения, до голяма степен водени и от чисто идеологически съображения, не отстъпват от твърденията си за универсалната водеща роля на един или друг фактор. Това води и до неотстъпчивост по отношение на препоръчваните и прилаганите от тях инструменти на икономическата политика. Ако изобщо съществува такъв фактор, който винаги стои над всички останали, то дебатът в икономическата теория е далеч от постигане на консенсус по него.

Като се има предвид, че в този дебат неизменно участват представители на класическите учения или на техни производни, то открит остава и въпросът за ролята на икономическата политика изобщо. Ранните теории за цикъла имат важно значение за появата на допускането, че със своите действия държавата може да компенсират слабостите на „невидимата ръка“ и да помогне за възстановяването на равновесието и ефективността в макроикономически план.

В обобщение може да се заключи, че всички тези въпроси, пряко или непряко зададени от ранните теории за бизнес-цикъла, продължават да стимулират търсенето на нови и по-задълбочени обяснения на спадовете и възходите в икономическото развитие. Те определят и една от най-важните характеристики на икономическата наука, които я правят атрактивна – непрекъснатия стремеж да се търси още един поглед, вместо да се разчита на канони и догми, които освен всичко останало отреждат на икономиста единствено ролята на пасивен наблюдател и регистратор на икономическите процеси.

Използвана литература:

Туган-Барановский, М. (1900 [1894]). Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии (второе издание). Санкт Петербург: „О. Н. Попова“.

Blanchard, O. J. (2008). The State of Macro. Working Paper 14259, NBER.

Card, D. (2011). Origins of the Unemployment Rate: The Lasting Legacy of Measurement without Theory. - American Economic Review, 101(3), p. 552–557.

Chew, R. S. (2005). Certain Victims of an International Contagion: The Panic of 1797 and the Hard Times of the Late 1790s in Baltimore. - Journal of the Early Republic, 25(4), p. 565–613.

Cowen, D. J. (2000). The First Bank of the United States and the Securities Market Crash of 1792. - *Journal of Economic History*, 60(4), p. 1041–1060.

De Sismondi, J.-C.-L. S. (1827 [1819]). *Nouveaux Principes d'Économie Politique: Ou de la Richesse dans ses Rapports avec la Population*. Delaunay.

Ezekiel, M. (1938). The Cobweb Theorem. - *Quarterly Journal of Economics*, 52(2), p. 255–280.

Hawtrey, R. (1928). *Trade and Credit*. Longmans, Green and Co.

Hawtrey, R. (1919). *Currency and Credit*. Longmans, Green and Co.

Hawtrey, R. (1913). *Good and bad trade: An Inquiry into the Causes of Trade Fluctuations*. London: Constable.

Jevons, H. S. (1910). *The Sun's Heat and Trade Activity*. P. S. King.

Jevons, W. S. (1878a). Commercial Crises and Sun-Spots. - *Nature*, 19, p. 33-37.

Jevons, W. S. (1878b). The Periodicity of Commercial Crises, and its Physical Explanation. - *Trans BAAS*, August, p. 334-342.

Keynes, J. M. (1997 [1936]). *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. Prometheus Books.

Malthus, T. (1836). *Principles of Political Economy* (second ed.). London: W. Pickering.

Malthus, T. (1827). *Definitions in Political Economy*. London: John Murray.

Malthus, T. (1798). *An Essay on the Principle of Population, as it affects the future improvement of society with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers*. Report, anonymously published.

Mandel, E. (2003). *Marx's Theory of Crises*. - *International Viewpoint* – online socialist magazine, <http://www.internationalviewpoint.org>

Marx, K. (1967). *Capital: A Critique of Political Economy*, Vol. 1. International Publishers Co. Tenth printing, 1983.

Moore, H. L. (1914). *Economic Cycles: Their Law and Cause*. MacMillan.

Neal, L. (1998). The Financial Crisis of 1825 and the Restructuring of the British Financial System. - *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, May/June, p. 53-76.

Owen, R. (1817). Report to the Committee of the Association for the Relief of the Manufacturing and Labouring Poor, referred to the Committee of the House of Commons on the Poor Laws. London.

Pareto, V. (1963 [1916]). *The Mind and Society: A Treatise on General Sociology*. Dover.

Rothbard, M. (2010 [1962]). *The Panic of 1819: Reactions and Policies*. Ludwig von Mises Institute, online ed.

Rousseau, P. L. (2002). Jacksonian Monetary Policy, Specie Flows, and the Panic of 1837. - *The Journal of Economic History*, 62(2), p. 457-488.

Sherman, H. J. (1967). Marx and the Business Cycle. - Science & Society, Vol. 31(4), p. 486-504

Solow, R. M. (2010). Prepared Statement. – In: Building a Science of Economics for the Real World. Hearing before the Subcommittee on Investigations and Oversight. Committee on Science and Technology, House of Representatives, One Hundred Eleventh Congress.

Sombart, W. (1919). Der Moderne Kapitalismus: Historisch-systematische Darstellung des Gesamteuropaeischen Wirtschaftslebens von seinem Anfaengen bis zur Gegenwart. Verlag von Dunckner und Humboldt.

Spiethoff, A. (1953 [1925]). Business Cycles. - International Economic Papers, 3, p. 75-171.

Stock, J., and M. Watson (2002). Has the Business Cycle Changed and Why? Working Paper 9127, NBER.

Sweezy, P. M. (1946). Theory of Capitalist Development: Principles of Marxian Political Economy. Dobson Books Ltd.

Toporowski, J. (2010). Marx' *Grundrisse* and the Monetary Business Cycle. IIPPE Financialisation Working Paper N 7.

Wicksell, K. (1936 [1898]): Interest and Prices: A Study of the Causes Regulating the Value of Money. Sentry Press.

----- (1953 [1907]): The Enigma of Business Cycles. International Economic Papers, 3, p. 58-74.

25.XI.2013 г.